

**การพัฒนาศักยภาพชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวเชิงเกษตรอย่างยั่งยืน
: กรณีจังหวัดภูเก็ตและจังหวัดชลบุรี
Community Potential Development for Sustainable Agro-tourism
: Cases in Phuket and Chonburi, Thailand.**

นางสุดา เชนนะสิริ¹

Nartsuda Chemnasiri¹

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาความต้องการของแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตรในการพัฒนา
ศักยภาพชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวเชิงเกษตร 2) ศึกษาพฤติกรรมและความต้องการของ
นักท่องเที่ยวต่อการท่องเที่ยวเชิงเกษตร 3) พัฒนาศักยภาพชุมชนให้เกิดการบูรณาการสำหรับ
แหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตรโดยเน้นให้ชุมชนมีส่วนร่วม 4) พัฒนาคู่มือการอบรมพัฒนาศักยภาพ
ชุมชนและคู่มือการท่องเที่ยวในชุมชน 5) สร้างเครือข่ายแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตรโดยการมี
ส่วนร่วมของชุมชน ใช้วิธีการวิจัยแบบผสม (Mixed methods) ผลการวิจัยพบว่า เกษตรกรและแม่บ้าน
เกษตรกรส่วนใหญ่มีความต้องการความรู้ด้านการแปรรูปผลผลิตเกษตร จากการสอบถาม
นักท่องเที่ยวชาวไทยที่เคยท่องเที่ยวที่จังหวัดภูเก็ตและจังหวัดชลบุรี 400 คน พบว่า มีความ
ต้องการระดับมากในประเด็นการเยี่ยมชมสวนผลไม้ กิจกรรมการทำอาหารหรือรับประทาน
อาหารที่เป็นผลผลิตของแหล่งเกษตร การซื้อน้ำผลไม้และผลผลิตเกษตรมีความคาดหวังเรื่อง
ความสะดวกในการเดินทาง และการประชาสัมพันธ์ทางอินเทอร์เน็ตในการจัดการอบรม
เชิงปฏิบัติการที่ศูนย์เรียนรู้การเกษตรพอเพียงหรือสวนไม้ดอกไม้ประดับเมืองร้อน เรื่องการทำ
น้ำสมุนไพรจากดอกส้มแขก อัญชัน และดาหลา อบรมที่ศูนย์การเรียนรู้เกษตรทฤษฎีใหม่เรื่อง
การทำน้ำพริกเผาเห็ดสูตรกุ้ง ผู้เข้ารับการอบรมมีความพึงพอใจระดับมากที่สุด ในประเด็นความรู้
ความสามารถของวิทยากร และความคุ้มค่าที่ได้รับตามลำดับการทดลองบริการนักท่องเที่ยวทั้ง
2 แห่ง ผู้เข้าเยี่ยมชมมีความพึงพอใจในระดับมากที่สุด เรื่องความเหมาะสมและความพร้อมของ
สถานที่ การสาธิต การอธิบายของวิทยากรและความรู้ที่ได้รับ ทั้งนี้การพัฒนาคู่มือการอบรม
พัฒนาศักยภาพชุมชนมี 5 หัวข้อ และคู่มือการท่องเที่ยวในชุมชนมี 6 หัวข้อ ตำบลศรีสุนทรได้
เครือข่ายเป็นกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรบางหวานพัฒนาจากตำบลกมลา อำเภอกะทู้ ส่วนตำบล
หนองหงษ์ ได้เครือข่ายบุคคล จากคณะเกษตรและชีวภาพ มหาวิทยาลัยราชภัฏจันทร์เกษม
ผลการวิจัยสรุปได้ว่าการพัฒนาศักยภาพชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวเชิงเกษตรอย่างยั่งยืนต้องได้รับ
ความร่วมมือจากผู้นำท้องถิ่นและจากสมาชิกชุมชน ต้องมีการติดตามและพัฒนาศักยภาพชุมชน
อย่างต่อเนื่อง ที่สำคัญคือชุมชนได้รับผลประโยชน์จากการดำเนินการอย่างยุติธรรมและทั่วถึง

คำสำคัญ: การพัฒนา ศักยภาพชุมชน การท่องเที่ยวเชิงเกษตรอย่างยั่งยืน

¹สาขาวิชาเกษตรศาสตร์ คณะเกษตรและชีวภาพ มหาวิทยาลัยราชภัฏจันทร์เกษม

Abstract

The objectives of this study were: 1) to study community's requirements for developing community potential in agro-tourism, 2) to study tourists' behaviors and demands for agro-tourism areas, 3) to develop community potentials for agro-tourism by encouraging community involvement, 4) to develop a training manual and a community tourism manual, and 5) to develop tourism network through community involvement. This study was the mixed methods research. The results of the study showed that most of farmers and farmers' housewives in these two provinces needed more knowledge on food processing. Concerning tourists' behaviors and demands, 400 Thai tourists were asked to answer the questionnaire. The study revealed a high level of interest on agro-tourism. They liked to gain experiences of visiting fruit orchards, participating in cooking and eating local foods of the communities, especially fruit juice and agricultural products. They also expected more traveling convenience as well as promotion via internet.

As for the implementation of trainings on making herbal beverages conducted at Sufficient Agricultural Learning Center or Tropical Flower Garden in Srisunthorn Sub-province, Phuket, and making mushroom chili paste with shrimps at The New Theory Learning Center in Nonghong Sub-province in Chonburi, it was found that those attending the trainings were satisfied with the lecturer's knowledge and the benefits they gained at the highest level. Moreover, the implementation of tourism service activities conducted in these two provinces to enhance community potentials in agro-tourism revealed that the tourists' satisfaction was at the highest level in the aspects of appropriate venue, demonstration, lecturer's explanation and the knowledge obtained. Training manual, community tourism manual and tourism network were developed by encouraging community involvement. The participants were satisfied with the training and tourism services activities at a high level. The results of this study indicated that community potential development for sustainable agro-tourism needs cooperation of both community leaders and members. Moreover, follow-up program and community potential development activities should be conducted continually and the benefits should be equally shared to the local people. The tourism network would promote development and the economic growth of the community to ensure sustainable agro-tourism.

Keywords: Development, Community potential, Sustainable agro-tourism

บทนำ

นโยบายการท่องเที่ยวในปัจจุบันได้เน้นเพิ่มความหลากหลายของการท่องเที่ยวในรูปแบบต่างๆ ทั้งการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ การท่องเที่ยวเพื่อสุขภาพ รวมทั้งการท่องเที่ยวเชิงเกษตร โดยส่งเสริมการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวแห่งใหม่ และให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวมากขึ้น ทั้งในรูปแบบการจัดสรรทรัพยากรท่องเที่ยวและการพัฒนาพื้นที่ชุมชนเป็นแหล่งท่องเที่ยว ซึ่งประเทศไทยมีแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตรที่หลากหลาย อาทิ สวนผลไม้ สวนไม้ดอกไม้ประดับ สวนกล้วยไม้ ไร่องุ่น ไร่นา ไร่ดอกทานตะวัน การเลี้ยงผึ้ง เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการแปรรูปผลผลิตทางการเกษตรที่น่าสนใจอีกมาก เช่น การทำน้ำผึ้ง การผลิตเมล็ดทานตะวัน การทำน้ำตาลมะพร้าว การทำผลไม้กวน เป็นต้น นักท่องเที่ยวนอกจากจะได้ชื่นชมสภาพทางกายภาพของพื้นที่เกษตรกรรมซึ่งมีสภาพแวดล้อมเป็นจุดดึงดูดที่น่าสนใจแล้ว ยังได้รับประสบการณ์ใหม่ๆ ความรู้ต่างๆ เทคโนโลยี และภูมิปัญญาของเกษตรกรหล่อหลอมเป็นวิถีเกษตรซึ่งมีลักษณะเฉพาะของตนเอง รวมทั้งวัฒนธรรมของชาวชนบทอันเป็นศักยภาพที่โดดเด่น ทำให้ผู้คนต่างวัฒนธรรมหรือผู้ที่ต้องการพักผ่อนในบรรยากาศหรือกิจกรรมที่แปลกใหม่ เดินทางเข้ามาเยี่ยมชมในพื้นที่

จากการวิจัยเรื่องแนวทางการพัฒนาและส่งเสริมแหล่งเกษตรอินทรีย์เพื่อการท่องเที่ยวแบบยั่งยืน: กรณีศึกษา จังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดภูเก็ต จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และจังหวัดชลบุรี พบว่าบุคลากรในท้องถิ่นและสิ่งอำนวยความสะดวกในแหล่งท่องเที่ยวยังไม่พร้อมและเหมาะสมเพียงพอในด้านการต้อนรับนักท่องเที่ยวโดยยังขาดทักษะในการเป็นผู้บรรยายรายละเอียดของกิจกรรมและความเป็นมาของแหล่งท่องเที่ยว รวมทั้งยังขาดการรวบรวมความรู้

ภูมิปัญญาและประวัติที่สำคัญของแหล่งเกษตรและของชุมชนท้องถิ่น (นาฏสุดา เชนนะสิริ, 2553) ซึ่งจากการวิจัยดังกล่าว ได้แหล่งท่องเที่ยวที่พัฒนาเป็นศูนย์การเรียนรู้ที่เป็นที่สนใจของผู้มาเยี่ยมชมคือสวนไม้ดอกไม้ประดับที่อำเภอกลาง จังหวัดภูเก็ต ซึ่งเป็นของนายสมชาย สกุลชิต ประธานสภาเกษตรกรจังหวัดภูเก็ต มีเนื้อที่ 29 ไร่ ปลูกเฮลิคโคเนีย ชิงแดง ดาหลา เอื้องหมายนา และไม้ดอกไม้ประดับพันธุ์ต่างๆ ใช้ปุ๋ยอินทรีย์อย่างเดียวไม่ใช้ปุ๋ยเคมี และที่อำเภอพานทอง จังหวัดชลบุรี มีสวนเกษตรทฤษฎีใหม่อำเภอพานทอง ของนายสมบัติ กาญจนนา เป็นแหล่งเกษตรทฤษฎีใหม่ที่มีชื่อเสียงของอำเภอพานทอง มีการทำการเกษตรแบบผสมผสานปลูกมะม่วง มะพร้าว ทำนา ปลูกไร่ย่อยไร่มัน และเลี้ยงปลา ในเนื้อที่จำนวน 17 ไร่ และได้ทำเกษตรทฤษฎีใหม่จนประสบความสำเร็จเป็นแหล่งทดลองทำบัญชีครัวเรือน ตามเกษตรทฤษฎีใหม่เพื่อหาจุดคุ้มทุน ชุมชนให้ความร่วมมือเป็นอย่างดี ทั้งนี้ 2 จังหวัดนี้ มีนักท่องเที่ยวสนใจมาท่องเที่ยวเป็นจำนวนมาก จึงจำเป็นที่จะต้องมีการทำวิจัยต่อยอด พัฒนาศักยภาพชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวเชิงเกษตรอย่างยั่งยืน ตลอดจนสร้างเครือข่ายความร่วมมือและสร้างความเข้มแข็งให้จัดการท่องเที่ยวเชิงเกษตรอย่างมีส่วนร่วมของชุมชนได้ใน 2 จังหวัดนี้

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อสำรวจความต้องการของแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตรในการพัฒนาศักยภาพชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน
2. เพื่อศึกษาพฤติกรรมและความต้องการของนักท่องเที่ยวต่อการท่องเที่ยวเชิงเกษตร
3. เพื่อพัฒนาศักยภาพชุมชนให้เกิดการบูรณาการสำหรับแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตรอย่างยั่งยืน โดยเน้นให้ชุมชนมีส่วนร่วม

4. เพื่อพัฒนาคู่มือการฝึกอบรมและคู่มือการท่องเที่ยวในชุมชน ในการพัฒนาศักยภาพชุมชน

5. เพื่อสร้างเครือข่ายแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตรโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน

ขอบเขตของการวิจัย

ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

ศึกษาประชากรในตำบลศรีสุนทร อำเภอดงหลวง จังหวัดสุพรรณบุรี และตำบลหนองหงษ์ อำเภอพานทอง จังหวัดชลบุรี และนักท่องเที่ยวที่เคยไปท่องเที่ยวที่จังหวัดสุพรรณบุรีและชลบุรี

วิธีดำเนินการวิจัย

1. แหล่งข้อมูล

1.1 เอกสารต่างๆ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1.2 ผลผลิตเกษตรที่สำคัญในพื้นที่จังหวัดสุพรรณบุรีและชลบุรี

1.3 เกษตรกรและแม่บ้านเกษตรกรในพื้นที่

1.4 นักท่องเที่ยวชาวไทย

1.5 ผู้นำท้องถิ่น

2. ประชากรและการสุ่มตัวอย่าง

2.1 ประชากร ได้แก่

2.1.1 เกษตรกรและแม่บ้านเกษตรกรในตำบลศรีสุนทร อำเภอดงหลวง จังหวัดสุพรรณบุรีและตำบลหนองหงษ์ อำเภอพานทอง จังหวัดชลบุรี

2.1.2 นักท่องเที่ยวชาวไทยที่เคยมาท่องเที่ยวจังหวัดสุพรรณบุรีปีละ 1,700,000 คน (การท่องเที่ยวของกลุ่มจังหวัดอันดามัน, ออนไลน์. 2555) และนักท่องเที่ยวชาวไทยที่เคยมาท่องเที่ยวจังหวัดชลบุรีปีละ 2,340,981 คน (Coconews. Online. 2555)

2.2 กลุ่มตัวอย่าง

2.2.1 สุ่มตัวอย่าง เกษตรกรและแม่บ้านเกษตรกรในตำบลศรีสุนทร อำเภอดงหลวง จังหวัดสุพรรณบุรีและตำบลหนองหงษ์ อำเภอพานทอง จังหวัดชลบุรี โดยวิธี purposive sampling ผู้ที่สนใจเข้าร่วมกิจกรรมการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตรและการพัฒนาผลิตภัณฑ์ชุมชน ตำบลละ 25 คน จัดอบรมเกษตรกรและแม่บ้านเกษตรกรที่สนใจ ตำบลละ 20 คน และจัดทดลองจัดบริการนักท่องเที่ยวที่สนใจการท่องเที่ยวเชิงเกษตร ตำบลละ 10 คน

2.2.2 สุ่มตัวอย่างนักท่องเที่ยวชาวไทยที่เคยไปเที่ยวจังหวัดสุพรรณบุรี โดยใช้เกณฑ์ขนาดตัวอย่างของ Krejcy & Morgan และสุ่มตัวอย่างแบบ accidental sampling 400 คน

3. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

3.1 แบบสอบถามนักท่องเที่ยวเกี่ยวกับพฤติกรรมและความต้องการในการท่องเที่ยวเชิงเกษตรเป็นแบบสอบถามปลายปิดและเติมคำในช่องว่างเป็นบางข้อ

3.2 แบบบันทึกข้อมูลภาคสนามเป็นแบบบันทึกที่ผู้วิจัยใช้สำหรับการบันทึกข้อมูลที่ได้จากการสังเกตตรงและการสัมภาษณ์กลุ่มบุคคลในแต่ละครั้งของการเข้าศึกษาข้อมูลในพื้นที่

3.3 แบบสัมภาษณ์ผู้นำท้องถิ่น เกษตรกรและแม่บ้านเกษตรกรเป็นแบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้างซึ่งมีประเด็นคำถามที่เกี่ยวกับข้อมูลทั่วไปของผู้ตอบแบบสัมภาษณ์ ข้อมูลทั่วไปของพื้นที่ด้านผลผลิตเกษตรสินค้าเกษตร ความพร้อมของสถานที่ ข้อมูลความรู้ของเกษตรกรที่เกี่ยวข้องกับการบริการนักท่องเที่ยว และข้อมูลความต้องการพัฒนาศักยภาพเพื่อให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตร

3.4 แบบประเมินผลการจัดการอบรมเป็นแบบสอบถามมาตราส่วนประมาณค่า (Rating scale) 5 ระดับ

3.5 แบบประเมินการปฏิบัติทดลอง

บริการนักท่องเที่ยว

เครื่องมือการวิจัยดังที่กล่าวมานี้ เป็นเครื่องมือวิจัยที่พัฒนามาจากงานวิจัย พัฒนาการท่องเที่ยวเชิงเกษตร 3 เรื่อง (นาฏสุตา เชนะสิริ, 2550, 2553 และ 2555) แล้วให้ผู้เชี่ยวชาญ ด้านการท่องเที่ยวและด้านการวิจัย ตรวจสอบความถูกต้อง สมบูรณ์อีกครั้ง

4. การเก็บรวบรวมข้อมูล

4.1 ศึกษาค้นคว้าจากเอกสารและ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

4.2 ศึกษาสำรวจพื้นที่ที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตรและบริเวณโดยรอบ รวมทั้ง ส่วนที่เป็นเครือข่ายในจังหวัดภูเก็ตและชลบุรี โดยผู้วิจัยไปศึกษาและเก็บข้อมูลด้วยตนเองโดยใช้ การสังเกตตรง (Direct observation) และการสัมภาษณ์กลุ่มบุคคลที่เกี่ยวข้อง (Focus group interview)

4.3 สัมภาษณ์และสนทนากลุ่มผู้นำท้องถิ่นเกษตรกรและแม่บ้านเกษตรกรเกี่ยวกับ ศักยภาพของชุมชนในการรองรับการพัฒนาเป็น แหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตรและความต้องการพัฒนา ศักยภาพชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวในเรื่องต่างๆ

4.4 สอบถามนักท่องเที่ยวชาวไทยที่เคยไปเที่ยวจังหวัดภูเก็ตและชลบุรีโดยใช้ แบบสอบถาม

4.5 พัฒนาศักยภาพชุมชนโดยจัดการ จัดทำคู่มือการอบรมพัฒนาศักยภาพชุมชนและ จัดอบรมเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมในการพัฒนา ผลผลิตเกษตรเพื่อรองรับการรับนักท่องเที่ยว

4.6 ทดลองจัดบริการนักท่องเที่ยว

4.7 ประชุมระดมความคิดเห็นจากผู้เชี่ยวชาญเกษตรกรและแม่บ้านเกษตรกร ผู้เข้าร่วมโครงการเพื่อจัดทำคู่มือการท่องเที่ยว ชุมชนที่สมบูรณ์และจัดทำเครือข่ายแหล่งท่องเที่ยว เชิงเกษตร

ผลการวิจัย

ผลการวิจัยสรุปเป็นประเด็นได้ดังต่อไปนี้

1. ความต้องการของแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตร ในการพัฒนาศักยภาพชุมชนเพื่อการท่องเที่ยว เชิงเกษตร

1.1 ตำบลศรีสุนทร อำเภอถลาง จังหวัดภูเก็ต จากการศึกษาจากเอกสารและ จากการสัมภาษณ์ ผู้นำหมู่บ้าน เกษตรกรและ แม่บ้านเกษตรกร 25 คน พบว่าในตำบลศรีสุนทร ต้องการให้เพิ่มดวงไฟ ตามตรอก และซอยเพื่อให้มี แสงสว่างเพื่อความปลอดภัยมากขึ้นและ มีความต้องการความรู้ด้านการแปรรูปผลผลิต เกษตรในชุมชน เพื่อเพิ่มผลิตภัณฑ์ในชุมชน ให้มีรายได้เสริมมากขึ้น

1.2 ตำบลหนองหงษ์ จากการศึกษา จากเอกสารและ จากการสัมภาษณ์ ผู้นำหมู่บ้าน เกษตรกร และแม่บ้านเกษตรกร 25 คน พบว่า ตำบลหนองหงษ์ มีความเจริญ ด้านสิ่งก่อสร้าง ถนนหนทาง และมีสาธารณูปโภค ในสภาพใช้งานได้และทั่วถึง ยังขาดแต่ไฟฟ้าทาง สาธารณะตามแหล่งชุมชนอีกเป็นบางแห่ง มีการจัดตั้งกลุ่มต่างๆ อยู่เป็นจำนวนมาก เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเกษตรกร กลุ่มอาชีพต่างๆ อาทิ กลุ่มเพาะเห็ด กลุ่มน้ำยาล้างจาน กลุ่มปุ๋ยน้ำหมัก ชีวภาพ จึงทำให้เกิดผลิตภัณฑ์ที่เกิดจากความรู ภูมิปัญญาของชาวบ้านหลายอย่างมีความต้องการ ที่จะแปรรูปผลิตภัณฑ์เกษตรในท้องถิ่น

2. การศึกษาพฤติกรรมและความต้องการ ของนักท่องเที่ยวต่อการท่องเที่ยวเชิงเกษตร

จากการสอบถามนักท่องเที่ยวเกี่ยวกับ พฤติกรรมและความต้องการการท่องเที่ยว เชิงเกษตร โดยถามนักท่องเที่ยว 400 คน ที่เคยมา เที่ยวที่จังหวัดภูเก็ตและจังหวัดชลบุรี ปรากฏผลว่า ผู้ตอบแบบสอบถามเป็นเพศชาย และเพศหญิง เกือบเท่ากัน คือ ร้อยละ 52.00 และ 48.00

ส่วนใหญ่ มีอายุอยู่ในช่วง 21-30 ปี ร้อยละ 43.75
สมรสแล้ว ร้อยละ 40.50 สำเร็จการศึกษาระดับ
ปริญญาตรี ร้อยละ 45.25 มีอาชีพเป็นพนักงาน/
ลูกจ้างบริษัท ร้อยละ 32.00 มาเที่ยวจังหวัดภูเก็ต
เป็นครั้งแรก ร้อยละ 36.25 เดินทางมาภูเก็ต
โดยรถยนต์ ร้อยละ 47.50 ทั้งนี้มาเที่ยวจังหวัด
ชลบุรี 5 ครั้งแล้ว ร้อยละ 36.00 เดินทางมา
จังหวัดชลบุรีโดยรถยนต์ ร้อยละ 74.50
นักท่องเที่ยวที่เคยไปเที่ยวที่จังหวัดภูเก็ตและ
จังหวัดชลบุรี มีความต้องการในระดับมากในเรื่อง
ต่อไปนี้ ต้องการเที่ยวในแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตร
ต้องการเยี่ยมชมแหล่งท่องเที่ยวการเกษตร
ในจังหวัดภูเก็ต ต้องการเยี่ยมชมแหล่งท่องเที่ยว
การเกษตรในจังหวัดชลบุรี คิดว่าจังหวัดชลบุรีมี
แหล่งท่องเที่ยวอื่นๆ ที่ต้องการเยี่ยมชม รวมทั้งคิด
ว่าจังหวัดภูเก็ตมีแหล่งท่องเที่ยวอื่นๆ ที่ต้องการ
เยี่ยมชม เช่นเดียวกัน ตามลำดับ ($\bar{X} = 3.69,$
3.69, 3.70, 3.95 และ 3.92 ตามลำดับ)
นักท่องเที่ยวมีความต้องการเยี่ยมชมสวนผลไม้
มากที่สุด ซึ่งเป็นความต้องการในระดับมาก
($\bar{X} = 3.94$) ในการเยี่ยมชมแหล่งท่องเที่ยว
การเกษตร นักท่องเที่ยวมีความต้องการให้มี
กิจกรรมในระดับมากทั้งหมด ซึ่งที่มีค่าคะแนน
เฉลี่ยมากที่สุด คือ การทำอาหาร หรือ
การรับประทานอาหารที่เป็นผลผลิตของแหล่ง
เกษตร ($\bar{X} = 4.00$) ของที่ระลึกหรือสินค้าในแหล่ง
ท่องเที่ยวที่นักท่องเที่ยวต้องการซื้อในระดับมาก
คือน้ำผลไม้ ($\bar{X} = 3.94$) ผลไม้ในแหล่งเกษตร
($\bar{X} = 3.92$) และผลผลิตเกษตรอื่นๆ ในท้องถิ่น
($\bar{X} = 3.85$) ตามลำดับ ส่วนความคาดหวังและ
ความต้องการในสิ่งต่างๆ ในการท่องเที่ยวในแหล่ง
เกษตรในท้องถิ่น นักท่องเที่ยวต้องการในระดับ
มากทุกเรื่อง เรื่องที่มีค่าคะแนนเฉลี่ยมากที่สุดคือ
ความสะดวกในการเดินทาง ($\bar{X} = 4.43$) สำหรับ
การประชาสัมพันธ์การท่องเที่ยวที่นักท่องเที่ยว

ต้องการมากนั้นคืออินเทอร์เน็ตซึ่งอยู่ในระดับมาก
($\bar{X} = 4.14$)

3. การพัฒนาศักยภาพชุมชนให้เกิด
การบูรณาการสำหรับแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตร
โดยเน้นให้ชุมชนมีส่วนร่วม

3.1 จากการศึกษาสัมภาษณ์และสนทนา
กลุ่มกับผู้นำหมู่บ้าน เกษตรกร และแม่บ้าน
เกษตรกร ในตำบลศรีสุนทร อำเภอดงหลวง จังหวัด
ภูเก็ต พบว่าแหล่งเกษตร ศูนย์ไม้ดอกไม้ประดับ
เป็นศูนย์การเรียนรู้ในชุมชน มีพันธุ์ไม้ดอกไม้ประดับ
ชนิดอาทิ ดาหลา เกล็ดโคเนียบพันธุ์ต่างๆ ัญชัน
เอื้องหมายนา ส้มแขก และทั้งนี้จากการสำรวจ
พฤติกรรมและความต้องการของนักท่องเที่ยว
พบว่าต้องการซื้อสินค้าชุมชนประเภทน้ำผลไม้ใน
ระดับมากด้วย ผู้วิจัยจึงได้จัดการอบรม
เชิงปฏิบัติการ เรื่องการทำน้ำส้มุนไพร ได้แก่
น้ำดอกส้มแขกอัญชัน น้ำดอกดาหลา และน้ำดอก
อัญชัน โดยเชิญวิทยากรจากกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร
บางหวานพัฒนา หมู่ 5 ตำบลกมลา อำเภอกะทู้
จังหวัดภูเก็ต ชื่อ นางลัดดา คาวิจิตร ซึ่งเป็น
ประธานกลุ่มผู้มีความชำนาญในการแปรรูปส้ม
แขกได้สินค้าชุมชนหลายชนิด รวมทั้งการทำน้ำส้ม
แขกจำหน่ายเพื่อเสริมรายได้ให้ชุมชน การอบรม
จัดขึ้นที่ศูนย์เรียนรู้การเกษตรพอเพียง
(ศูนย์เครือข่าย) กิจกรรมการปลูกไม้ดอกไม้
ประดับ มีผู้เข้ารับการอบรม 20 คน หลังจาก
การอบรม ได้มีการประเมินผลการฝึกอบรม ซึ่ง
โดยภาพรวมแล้วผู้เข้ารับการอบรมมีความพึง
พอใจในการจัดการอบรมมากที่สุดซึ่งเป็นระดับ
มากที่สุดในระดับเห็นความรู้ความสามารถของ
วิทยากร จากนั้นได้ทดลองบริการนักท่องเที่ยวที่
ศูนย์เรียนรู้เกษตรพอเพียง หรือศูนย์เรียนรู้ไม้
ดอกไม้ประดับเมืองร้อน โดยมีนักท่องเที่ยว 10 คน
และประเมินผลการเข้าเยี่ยมชม พบว่า ผู้เข้าเยี่ยม
ชมมีความพึงพอใจในความเหมาะสมและความ
พร้อมของสถานที่ในระดับมากที่สุด ($\bar{X} = 4.50$)

3.2 จากการสัมภาษณ์และสนทนากลุ่มกับผู้นำหมู่บ้าน เกษตรกร และแม่บ้านเกษตรกร ในตำบลหนองหงษ์ อำเภอพานทอง จังหวัดชลบุรี พบว่าศักยภาพของแหล่งเกษตรศูนย์การเรียนรู้เกษตรทฤษฎีใหม่ มีการทำการเกษตรแบบผสมผสานปลูกมะม่วง มะพร้าว ข้าวโพดหวาน ทำนา ปลูกไร่อ้อย ไร่มัน และเลี้ยงปลา ประกอบกับจากการสอบถามนักท่องเที่ยวพบว่าต้องการบริโภคอาหารที่ทำจากผลผลิตเกษตรในท้องถิ่น และต้องการซื้อผลิตภัณฑ์แปรรูปเกษตรในท้องถิ่น ผู้วิจัยจึงได้จัดการอบรมเชิงปฏิบัติการ เรื่องการทำน้ำพริกเผาเห็ดสูตรกึ่งโดยมีนางพวงทอง วัฒนธัญญกรรม ซึ่งเป็นวิทยากรการอบรม จากคณะเกษตรและชีวภาพมหาวิทยาลัยราชภัฏจันทร์เกษม มีผู้เข้ารับการอบรม 20 คน หลังจากการอบรม ได้มีการประเมินผลการฝึกอบรม ซึ่งมีความพึงพอใจในระดับมากที่สุดในระดับความคุ้มค่าที่ได้รับ ($\bar{X} = 4.75$) จากนั้นได้ทดลองบริการนักท่องเที่ยวที่ศูนย์การเรียนรู้เกษตรทฤษฎีใหม่ โดยมีนักท่องเที่ยว 10 คน หลังจากนั้นได้ประเมินผลการเข้าเยี่ยมชมพบว่า ผู้เข้าเยี่ยมชมมีความพึงพอใจการสาธิต/อธิบายของวิทยากร ($\bar{X} = 4.60$) และความรู้ที่ได้รับจากแหล่งท่องเที่ยว ($\bar{X} = 4.60$) ในระดับมากที่สุดเท่าๆ กัน

4. การพัฒนาคู่มือการอบรมพัฒนาศักยภาพชุมชนและคู่มือการท่องเที่ยวในชุมชน

จากการประชุมระดมความคิดเห็นจากผู้เชี่ยวชาญ ผู้นำชุมชน ตัวแทนเกษตรกรและแม่บ้านเกษตรกร ทั้งที่ตำบลศรีสุนทร อำเภอถาวร จังหวัดภูเก็ต และที่ตำบลหนองหงษ์ อำเภอพานทอง จังหวัดชลบุรี เพื่อสรุปผลการวิจัยและพิจารณาคู่มือการฝึกอบรมในการพัฒนาศักยภาพชุมชนที่ร่างไว้ สรุปผลที่ตำบลศรีสุนทร อำเภอถาวร จังหวัดภูเก็ตพบว่าการพัฒนาศักยภาพ

ชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวเชิงเกษตรที่มุ่งสู่ความยั่งยืนต่อไปนั้น ควรพัฒนาไปพร้อมกับความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นของคนในชุมชน นำรายได้เสริมมาสู่สมาชิกในชุมชน โดยการเพิ่มประเภทของผลิตภัณฑ์ชุมชน และจำหน่ายได้ ส่วนที่ตำบลหนองหงษ์ อำเภอพานทอง จังหวัดชลบุรี สรุปได้ว่า การพัฒนาศักยภาพชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวเชิงเกษตรที่มุ่งสู่ความยั่งยืนต่อไปนั้น ควรพัฒนาไปพร้อมกับความพอเพียง คนในชุมชนมีความเป็นอยู่ที่ดี มีความสามัคคี และมีการพัฒนาท้องถิ่นอย่างมีส่วนร่วม สมาชิกในชุมชนมีรายได้เสริมจากผลิตภัณฑ์เกษตรที่เป็นผลิตภัณฑ์หลักในท้องถิ่น จากนั้นร่วมพิจารณา (ร่าง)คู่มือการอบรมพัฒนาศักยภาพชุมชนและคู่มือการท่องเที่ยวในชุมชน สรุปได้ว่า คู่มือพัฒนาศักยภาพชุมชน ประกอบไปด้วยขั้นตอน 5 หัวข้อ ได้แก่

1. การสำรวจความต้องการพัฒนาศักยภาพของชุมชน (แบบสำรวจ)
2. การพัฒนา/ปรับปรุงตามที่ระบุในความต้องการ และจากการสำรวจอื่นๆ ประกอบ เช่นสำรวจความต้องการของนักท่องเที่ยวเป็นต้น
3. การอบรมให้ความรู้ตามความต้องการ (เนื้อหาที่อบรม)
4. การทดลองจัดท่องเที่ยวและประเมินผลการเยี่ยมชม
5. การจัดประชุมสมาชิกในชุมชนเพื่อติดตามประเมินผลสำหรับคู่มือการท่องเที่ยวชุมชน ประกอบไปด้วย 6 หัวข้อ ได้แก่
 - 5.1 ข้อมูลหรือประวัติชุมชน
 - 5.2 แหล่งท่องเที่ยวในชุมชนและที่ใกล้เคียง
 - 5.3 กิจกรรมในแหล่งท่องเที่ยว
 - 5.4 ผลิตภัณฑ์ในชุมชน
 - 5.5 การเดินทางมาแหล่งท่องเที่ยว
6. ข้อมูลการติดต่อ

5. การสร้างเครือข่ายแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตรโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน ศูนย์เรียนรู้เกษตรพอเพียง ตำบลศรีสุนทร อำเภอถลาง จังหวัดภูเก็ต ได้เครือข่ายเป็นกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรบางหวานพัฒนา ซึ่งเป็นกลุ่มวิสาหกิจชุมชน ของตำบลกมลา อำเภอกระทุ้ง จังหวัดภูเก็ต มีนางลัดดา คาวิจิตร วิทยากรอบรมการทำน้ำสมุนไพรเป็นประธานกลุ่ม และมีความรู้ความชำนาญในการทำน้ำสมุนไพรและได้ผลิตเป็นผลิตภัณฑ์ชุมชนออกจำหน่าย จนเป็นที่นิยมแล้วรวมทั้งติดต่อได้ไม่ยากเนื่องจากอยู่ในจังหวัดภูเก็ตเช่นเดียวกัน ทั้งนี้จะเป็นเครือข่ายในการพัฒนาผลิตภัณฑ์ชุมชน น้ำสมุนไพร ที่ทางตำบลศรีสุนทร จะจัดตั้งกลุ่มวิสาหกิจชุมชนน้ำสมุนไพรขึ้นมาใหม่สำหรับที่ตำบลหนองหงษ์ อำเภอพานทอง จังหวัดชลบุรี ศูนย์การเรียนรู้เกษตรทฤษฎีใหม่นั้นได้นางพวงทอง วัฒนธัญญกรรม วิทยากรที่อบรมการทำน้ำพริกเผาเห็ดสูตรกึ่ง เป็นเครือข่ายในการแปรรูปผลิตภัณฑ์เกษตร เนื่องจากมีความรู้ความสามารถในการแปรรูปผลิตภัณฑ์เกษตรได้หลายอย่าง และที่คณะเกษตรและชีวภาพ มีการบริการให้ชุมชนซึ่งเป็นภารกิจหนึ่งของคณะอยู่แล้ว รวมทั้งจังหวัดชลบุรีอยู่ไม่ไกลจากกรุงเทพฯ ทั้งนี้ทางตำบลหนองหงษ์จะได้ขอคำแนะนำในการทำน้ำพริกต่างๆ ที่ทางตำบลจะได้จัดตั้งกลุ่มวิสาหกิจชุมชนน้ำพริกในโอกาสต่อไป

อภิปรายผลการวิจัย

จากผลการศึกษาพฤติกรรมและความต้องการของนักท่องเที่ยวในการท่องเที่ยวเชิงเกษตรนั้น พบว่านักท่องเที่ยวต้องการเยี่ยมชมสวนผลไม้ สวนไม้ดอกไม้ประดับ แหล่งปลูกพืชไร่ แหล่งแปรรูปผลผลิตทางการเกษตร ฟาร์มประมง ฟาร์มเลี้ยงสัตว์ ฟาร์มเพาะเห็ด และแหล่งจักสานในระดับมาก แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า ต้องการเยี่ยมชมแปลงนาในระดับปานกลางอยู่แห่งเดียว ซึ่งอาจจะเป็นเพราะว่าแปลงนาโดยทั่วไป ไม่มีจุดเด่น

ที่น่าสนใจ หรือไม่มีกิจกรรมให้นักท่องเที่ยวได้มีส่วนร่วม นอกจากนี้ในการเยี่ยมชมแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตร นักท่องเที่ยวต้องการกิจกรรมการทำอาหารหรือรับประทานอาหารที่เป็นผลผลิตของแหล่งเกษตรในระดับมาก และมีค่าคะแนนเฉลี่ยมากที่สุด ($\bar{X} = 4.00$) ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าการจัดการท่องเที่ยวเชิงเกษตรนั้นการจัดเตรียมอาหารท้องถิ่นที่ปรุงจากผลผลิตที่เก็บเกี่ยวในท้องถิ่น จะเป็นสิ่งดึงดูดนักท่องเที่ยวได้อีกทางหนึ่งสำหรับความคาดหวังของนักท่องเที่ยวในการท่องเที่ยวในแหล่งเกษตรนั้น ความสะดวกในการเดินทางเป็นความคาดหวังเป็นอันดับแรก รองลงมาคือ การบริการห้องน้ำ และความสวยงาม ซึ่งสอดคล้องกับ Collier and Harraway (อ้างถึงใน ชูลิทธิ ชูชาติ, 2544: 41) ที่มีความเห็นว่า การท่องเที่ยวที่จะบรรลุวัตถุประสงค์ได้นั้นแหล่งท่องเที่ยวจะต้องมีองค์ประกอบสำคัญ 3 ประการ หรือ 3As ซึ่งได้แก่ สิ่งดึงดูดใจ (Attraction) สิ่งอำนวยความสะดวก (Amenities) และการเข้าถึงแหล่งท่องเที่ยว (Accessibility) นอกจากนี้จากผลการวิจัยครั้งนี้พบว่า ในการประชาสัมพันธ์นั้น นักท่องเที่ยวต้องการรับข่าวสารจากอินเทอร์เน็ตในระดับมาก และมีค่าคะแนนเฉลี่ยมากที่สุด ($\bar{X} = 4.14$) ซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่าในปัจจุบันประชาชนมีความสามารถใช้เทคโนโลยีสารสนเทศกันมาก นอกจากนี้ช่องทางข่าวสารทางโทรทัศน์ก็เป็นความต้องการในระดับมากอีกเช่นกัน ซึ่งอาจจะเป็นเพราะทุกครัวเรือนมีเครื่องรับโทรทัศน์ และชมโทรทัศน์กันทุกวัน

จากการประชุมระดมความคิดจากผู้เชี่ยวชาญ ผู้นำชุมชน ตัวแทนเกษตรกรและแม่บ้านเกษตรกร ทั้ง 2 แห่ง ให้ความสำคัญในเรื่องความยั่งยืนต่างกัน โดยที่ตำบลศรีสุนทรให้ความสำคัญกับการมีรายได้เสริม ซึ่งอาจจะเป็นเพราะว่าชุมชนแห่งนี้อยู่ใกล้แหล่งท่องเที่ยวของจังหวัดที่มีนักท่องเที่ยวมาเที่ยวมาก และมีการจำหน่ายสินค้า

ชุมชนได้มาก จนเป็นธุรกิจ เช่นการส่งไม้ตัดดอก
ขายให้โรงแรมต่างๆ การขายน้ำพริกสำเร็จ เช่น
น้ำพริกกุ้งเสียบบรรจุกล่อง เป็นต้น ส่วนที่ตำบล
หนองหงส์ให้ความสำคัญกับการอยู่อย่างพอเพียง
ด้วยความรักความสามัคคี แต่ก็มุ่งหวังรายได้เสริม
จากผลิตภัณฑ์เกษตรในท้องถิ่น อาจจะเป็นเพราะ
เป็นชุมชนที่ห่างไกลจากแหล่งท่องเที่ยวของจังหวัด
และมีความเป็นชนบทมากกว่า

มีประเด็นที่เป็นข้อสังเกตว่าการพัฒนา
ศักยภาพชุมชนทั้งสองจังหวัดนี้ มีผู้นำใน
การประสานงานและดำเนินการ เป็นประธานสภา
เกษตรกรจังหวัดภูเก็ต และเป็นครูภูมิปัญญาไทย
ด้านเกษตรกรรม เป็นเกษตรกรบัญชีครัวเรือน
ดีเด่นที่เป็นที่นับถือของชาวบ้านและคนทั่วไป ซึ่ง
เป็นทั้งผู้นำอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการทำให้
ดำเนินกิจกรรมต่างๆ ได้อย่างดี สมาชิกชุมชนให้
ความร่วมมืออย่างกว้างขวาง และร่วมกันพัฒนา
เพื่อความเจริญของชุมชนท้องถิ่นอย่างแท้จริง

ดังนั้นโดยภาพรวมแล้วในการพัฒนา
ศักยภาพชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวเชิงเกษตรอย่างยั่งยืน
ต้องได้รับความร่วมมือจากผู้นำท้องถิ่น ทั้งที่เป็น
ทางการและไม่เป็นทางการ รวมทั้งได้รับความร่วมมือ
จากสมาชิกชุมชน ตลอดจนจนมีการติดตามและ
พัฒนาศักยภาพชุมชนในด้านต่างๆ อย่างต่อเนื่อง
รวมทั้งชุมชนได้รับผลประโยชน์จากการดำเนินการ
อย่างยุติธรรมและทั่วถึง ซึ่งสอดคล้องกับรำ
ไพพรรณ แก้วสุริยะ (2544: 118-119) นอกจากนี้
เครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงเกษตรมีความสำคัญ
ในการพัฒนาความรู้ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้และ
เสริมสร้างความสามัคคีในชุมชนและสังคม

ข้อเสนอแนะการวิจัย

ข้อเสนอแนะสำหรับการปฏิบัติ

1. ควรส่งเสริมการพัฒนาผลิตภัณฑ์
ชุมชนเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะที่เป็นผลิตภัณฑ์เกษตร
พร้อมทั้งพัฒนาเครือข่ายความร่วมมือกับชุมชนอื่นๆ
เพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้และส่งเสริมความสามัคคี

2. ควรมีการอบรมการทำอาหารท้องถิ่น
โดยใช้ผลิตภัณฑ์เกษตรในท้องถิ่นเพื่อเป็นการอนุรักษ์
อาหารพื้นบ้านและให้เยาวชนรุ่นหลังเห็นคุณค่า
รวมทั้งมีความผูกพันในท้องถิ่น

3. ควรให้ความสำคัญกับการบริการ
ด้านห้องน้ำในแหล่งท่องเที่ยว โดยการสร้างใหม่
หรือซ่อมแซมให้ใช้ได้เพียงพอ

4. ควรอบรมให้ความรู้แก่สมาชิกชุมชน
ในเรื่องการต้อนรับนักท่องเที่ยวอย่างมีมิติริจิต
รวมทั้งให้ความรู้เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของ
ท้องถิ่น

5. ควรให้ความรู้ด้านเทคโนโลยีสารสนเทศ
แก่สมาชิกชุมชน เนื่องจากเป็นช่องทางสำคัญใน
การประชาสัมพันธ์

6. ควรจะมีการนำคู่มือการพัฒนาศักยภาพ
ชุมชน ไปใช้ในชุมชนอื่นๆ และปรับปรุงเพื่อเผยแพร่
ให้ใช้พัฒนาศักยภาพได้กว้างขวางขึ้น

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรทำการวิจัยพัฒนาศักยภาพชุมชน
อย่างต่อเนื่องเพื่อให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลง
ของสังคม ทั้งนี้เพื่อพัฒนาสังคม และท้องถิ่นให้
พึ่งตนเองได้

2. ควรทำวิจัยส่งเสริมและพัฒนา
ผลิตภัณฑ์ชุมชนเพื่อให้ได้คุณภาพดียิ่งขึ้น

บรรณานุกรม

- คณะกรรมการการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. (26 มกราคม 2553). **กรอบนโยบาย (พ.ศ 2550-2554)**
<http://thai.tourismthailand.org>
- ชูลิทธิ ชูชาติ. (2544). **อุตสาหกรรมท่องเที่ยว**. พิมพ์ครั้งที่ 3. เชียงใหม่: ลานนาการพิมพ์.
- ไทยโรจน์ พวงมณี. (2551). **การศึกษาศักยภาพของทรัพยากรการท่องเที่ยวอำเภอเมืองจังหวัดเลย
เพื่อการจัดการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน**.เลข: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ราชภัฏเลย.
- นางอุสุตา เชนนะสิริ และคณะ. (2550). **รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์เรื่องการพัฒนาศักยภาพ
การท่องเที่ยวเชิงเกษตรโดยการมีส่วนร่วมของชุมชนในจังหวัดสระบุรี ลพบุรี สิงห์บุรี และ
ชัยนาท**. กรุงเทพฯ: เครือข่ายวิจัยภาคกลางตอนบน.
- _____. (2553). **แนวทางการพัฒนาและส่งเสริมแหล่งการเกษตรอินทรีย์เพื่อการท่องเที่ยวแบบยั่งยืน:
กรณีศึกษาจังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดภูเก็ต จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดพระนครศรี
ศรี อัญญา และจังหวัดชลบุรี**.กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏจันทร์เกษม.
- _____. (2555). **การพัฒนาศักยภาพชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวเชิงเกษตร: กรณีจังหวัดเชียงใหม่**.
กรุงเทพฯ: เครือข่ายวิจัยภาคกลางตอนบน.
- จำไพพรรณ แก้วสุริยะ. (2544). **เอกสารประกอบการบรรยายเรื่องหลักการพัฒนาการท่องเที่ยวที่ยั่งยืน**.
กรุงเทพฯ: การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย.
- ศูนย์เพื่อการวางแผนการท่องเที่ยวและการแก้ไขปัญหาความยากจนแห่งเอเชีย. (2549). **แนวทางการวาง
แผนการพัฒนาการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน**. กรุงเทพฯ: แสงสว่างเวิลด์.
- สุรินทร์ หลวงนาและคณะ. (2550). **การพัฒนาบุคลากรทางการท่องเที่ยวเชิงเกษตรของภาครัฐและ
เอกชนในเขตจังหวัดอีสานใต้**.รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุน
สนับสนุนงานวิจัย (สกว.).
- สุริยา ตันติวิวัฒน์ และคณะ .(2548). **พัฒนาศักยภาพชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ จังหวัด
สระบุรี**.กรุงเทพฯ: ภาควิชาพฤกษศาสตร์ คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- Butler, Richard W. (1993). "Tourism : An Evolutionary Perspective" in Nelson, James G, Butler, Richard
and Wall, Geoffrey. (eds). **Tourism and Sustainable Development: Monitoring, Planning
and Managing**. 27-43. Ontario: University of Waterloo.
- Coconews . (12 ธันวาคม 2555). **ท่องเที่ยวชลบุรีขยายตัวรองรับนักท่องเที่ยว 10 ล้านคนต่อปี**.
<http://www.coconews.in.th>
- Collier, Alan and Harraway, Susan. (1997). **Principle of Tourism**. Auckland : Longman Paul.
- Goldberg, David. (1997). **Conservation and Agriculture**. New York: Prentice Hall.